

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.025>

УДК 271.222(477)-726.1Могилянський:82-6]"1762/1766"

+ 929:271.22](477)"1704/1770"Могилянський

Василь Ульяновський, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

Віктор Короткий, кандидат історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

ДВІ ЗБІРКИ ЛИСТІВ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МОГИЛЯНСЬКОГО 1762—1766 РОКІВ: ОСОБИ, ПОДІЇ, СИМВОЛИ І ЖЕСТИ

Частина 1. Листування з церковними діячами

Мета роботи. На підставі корпусу листування Арсенія Могилянського за 1762—1766 рр. показати різницю проявів особистості митрополита щодо персон різного ступеня наближеності та значущості для нього з особливою увагою до фактів емоційного зв'язку (через спеціальні звороти, терміни, інтимні подробиці змісту, дари); розкрити проявлені й не проявлені символи та жести в епістолах преосвященного Арсенія та його адресатів. **Методологія.** В основу методології покладено сучасні розробки в епістолології, «історії повсякдення», «інтелектуальній історії» та «історичній антропології». **Новизна.** У дослідженні вводиться до наукового обігу корпус листів, з яких лише кілька були раніше опубліковані та залучені до спеціальних праць. Через призму листування виявляються риси характеру, інтересів,

Цитування: Ульяновський В., Короткий В. Дві збірки листів Київського митрополита Арсенія Могилянського 1762—1766 років: особи, події, символи і жести. Частина 1. Листування з церковними діячами. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 25—58. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.025>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

інтелектуальних інтенцій, сакральних і речових пріоритетів Арсенія Могилянського. Вперше розглядаються символіка пов'язаних з ним сакральних і світських речей та артефактів, словесна жестова система ієрарха Церкви. **Висновки.** У листуванні із церковними діячами Арсеній Могилянський проявляв себе по-різному: щодо близьких персон (митрополита Тимофія Щербацького, царського сповідника) досить відкрито в системі «особа — особа», щодо інших ієрархів етикетно (як того вимагало спілкування між єпископами), щодо підлеглого духовенства як вимогливий у дотриманні усталених норм, але м'який керманіч. При намаганні виконати прохання адресатів митрополит усе ж (навіть щодо дуже близьких людей) не порушував усталених норм, шукаючи законних шляхів для бажаного результату. Його ставлення до духовенства Сходу було орієнтоване не стільки на самі персони, скільки на їхні статус та уособлення знакових православних центрів (Єрусалиму, Синаю, Афону).

Ключові слова: Арсеній Могилянський, листування, Київська митрополія, Софійський собор, особи, події, символи, жести.

Актуальність теми дослідження. Арсеній Могилянський належить до знакових постатей Київських ієрархів XVIII ст., які народилися, навчалися й певний час служили в Україні, зокрема в Києві [27; 33]. Його вплив на структуру, стан, традиції та новації православ'я в Україні був досить значним. Проте з'ясування внутрішніх інтенцій митрополита в усіх сферах його життя, в тому числі управлінні Київською єпархією, залишаються на маргінесі студіювання біографії митрополита Арсенія. Це пов'язано з використанням дослідниками переважно офіційних указів, постанов та рішень Арсенія Могилянського. Прояв його «внутрішнього Я» залишається не дешифрованим. Це дозволяє зробити виключно розгляд «документів дня» — приватного листування митрополита з церковними та світськими діячами. Саме через призму листування «проступає» особистість Арсенія Могилянського — і як ієрарха, і як людини. Побачити в ієрарху Церкви XVIII ст. людину складно. Навіть у листуванні людина «захована» під кількома шарами етикетних форм і стилю епістолій образом преосвященного владики. Тож одним із завдань «історичної антропології» є пошук способів вирізнення саме людських якостей діячів конкретної доби, які постають переважно у світлі офіціозу та посадових функцій. На прикладі листування митрополита Арсенія можна виокремити персональні риси його характеру, інтересів, розуміння символів та непрямо проявлені жести.

Аналіз досліджень і публікацій. Основні роботи про Арсенія Могилянського були опубліковані у другій половині XIX — на початку XX ст. Значною мірою вони базувалися на свідченнях особистого секретаря митрополита кафедрального писаря Іакова Воронковського [4, с. 92—98]. Першою спеціальною публікацією стала стаття К. Королькова [27], оперта на збірки офіційних наказів владики Арсенія. Лише за двадцять років потому Петро Орловський опублікував нову біографію Могилянського [33]. Протоієрей Софійського собору, П. Орловський зміг скористатися архівом ка-

федри та частково Київської духовної консисторії, відповідно й рукописом Іакова Воронковського. Головний фокус уваги дослідника, як і його попередника, був сконцентрований на публічній діяльності митрополита Арсенія. А вже за десять років після Орловського була видана фундаментальна праця священника Миколи Шпачинського, яка й понині є найкращим дослідженням про Арсенія Могилянського [44]. Автор чи не вперше спробував (у прикінцевих рядках) показати «людське обличчя» митрополита, схилене за шатами ієрарха, та використав кілька листів. Звісно, саме недостатнє залучення приватних джерел не дозволило М. Шпачинському деталізувати образ людини в особі ієрарха. У наш час загальні біографічні дані про Арсенія Могилянського присутні в численних енциклопедичних та довідкових виданнях, які концентровано подала у своїй студії Світлана Кагамлик [22]. І лише Олександр Надтока спеціально звернувся до листування Арсенія Могилянського, зосередившись на кількох листах до світських діячів [30, 31]. Фрагмент одного з листів ієрархів Сходу до митрополита опублікував Євген Чернухін [3]. У статті ми предметно проаналізуємо збережене у двох збірках [1; 2] листування Арсенія Могилянського з церковними (частина 1) та світськими (частина 2) діячами.

Мета дослідження. У статті здійснена спроба дешифрування проявів особистості в листуванні Арсенія Могилянського з духовними та світськими діячами, розкриття обраних ним самим та його адресатами символів та словесно й діями проявлених жестів. Це дозволить глибше осягнути постать митрополита та певною мірою пояснити його вчинки конкретної доби. Автори мають намір, скориставшись двома збірками листування митрополита (листи до нього — оригінали, а його власні — чернетки, записані кафедральним писарем Іаковом Воронковським), «побачити» Арсенія Могилянського через його спілкування з особами різного «калібру». Саме у цьому офіційному й приватному листуванні, яке не сепарувалося, митрополит постає іноді в доволі неочікуваному світлі. Через листи можна зрозуміти не лише його реальне чи етикетне ставлення до різних осіб (залежно від ступеня стосунків), його дії, оцінки й навіть емоції, але також прямо не проявлені жести (в широкому сенсі поняття). А загалом — усі листи несуть на собі відбиток найрізноманітніших проявів однієї особистості, яка в цих проявах набуває чимало «граней».

Виклад основного змісту. Ще священник Микола Шпачинський у додатку до своєї фундаментальної праці опублікував кілька листів Арсенія Могилянського та послань до нього [44, прил., с. 4—13]. Нині відомо дві великі корпусні збірки листування Арсенія Могилянського за 1762—1764 рр. [2] та 1765—1766 рр. [1]. На початку другої збірки секретар зробив повний реєстр усіх листів, який показує, що всі без винятку епістолії (вони пронумеровані в реєстрі й у самій збірці) збереглися. Вперше про обидва епістолярні комплекти згадав О.М. Надтока, який використав лише кілька

листів із другої збірки [30]. Нами було досліджене все це листування, яке автори поділили на кілька груп та підгруп за адресатами: листування з духовними діячами (в межах Російської імперії — від Московського та Петербурзького митрополитів, інших кафедральних архієреїв, царського духівника та настоятелів монастирів до священників й ієромонахів; із зарубіжним священством, починаючи від Патріархів та церковних ієрархів, закінчуючи листами монахів) та світськими імперськими державними діячами, козацькою старшиною і приватними особами. Сам стиль листування, звісно, залежав від «категорії» як соціальної, так і службової адресатів митрополита Арсенія. Однак у низці випадків цей стиль відходить від стандартних норм та етикетних формул архієрейської гідності, стає більш «олюдненим» через особливі стосунки між Могилянським¹ та його адресатами. Саме у цьому, забарвленому персональними зв'язками й дружніми стосунками, листуванні «розкривається» внутрішній світ митрополита Арсенія, як також емоційне ставлення до нього людей «близького кола» незалежно від соціального статусу. Проте спілкування на рівні ієрарх / духовний отець — віряни, архієрей — інші архієреї, митрополит — підлегле священство все ж превалюють.

Звісно, наша вибірка з означеного листування не буде тотальною. У цьому криється певний прояв «дослідницького волюнтаризму», оскільки автори оцінюватимуть, що саме наразі варте уваги. Проте, на наш погляд, вибірковий метод не спотворить загальної картини, оскільки вона від початку має персоналізовано-сюжетний принцип, в основі якого — листування з конкретними особами (і у цьому випадку ми використовуємо всі листи до кожної персони, які збереглися у двох збірках).

Для початку просто тезами нагадаємо кілька важливих віх життя Арсенія Могилянського. Він походив зі священницької родини з містечка Решетилівки Полтавського полку (народився 17 березня 1704 р.), де чоловіки його роду (принаймні від прадіда) послідовно були священниками Успенської церкви, до того ж по материнській лінії вони походили з роду Могили (звідси й прізвище Могилянський). Освіту Олексій отримав у Київській Академії (1721—1727) та Харківському колегіумі (1727—1735) [44, с. 3—12]. Враження дитинства та висока освіта, здобута в Україні, мали закласти у свідомість майбутнього митрополита чимало місцевих традицій і констант життя, що проявиться під час його перебування на Київській кафедрі. Проте, як і багато українських інтелектуалів, Олексій з 1738 р. зробив духовну кар'єру (після постригу в монахи) в Росії. Від 1741 р. він перебував у Московській слов'яно-греко-латинській Академії, де згодом (1742 р. у московському Законоспаському монастирі) прийняв монаший постриг з іменем

¹ В усьому тексті задля уникнення тавтології **нам** доведеться вживати прізвища ієрархів, хоча це неправильно із церковної точки зору, бо головним для них є лише приbrane монаше ім'я.

Арсеній. Тут він прославився як проповідник (чимало його проповідей вийшли друком у Москві впродовж 1742—1744 рр. [44, с. 20—23, 665—667]), був помічений імператрицею Єлизаветою Петрівною та призначений придворним проповідником (1742 р.). Саме ця служба Арсенія принесла йому чимало нових знайомств із впливовими людьми, з якими він підтримуватиме контакти і в Києві. Імператриця демонструвала прихильність до Могилянського: в 1744 р. з її наказу Арсеній став архимандритом Троїце-Сергієвої Лаври і членом Св. Синоду, зати́м того ж року хіротонований в архієпископа Переяславського і Дмитрівського, отримав від цариці дорогоцінну діамантову панагію (з її портретом, вартістю 60 тис. руб.) та діамантовий з рубінами хрест і по будинку в Москві (на Новій слободі) та Петербурзі (Головінський двір) [44, с. 68, 83—84]. Арсеній супроводжував Єлизавету Петрівну в її подорожі по Україні 1744 р. Увесь цей досвід перебування при дворі і у фаворі мав «навчити» Могилянського «премудростям» спілкування з російською елітою, дав можливість зрозуміти механізми влади та ще багато чому іншому (аж до особистих преференцій у побуті).

В Україну він повернувся несподівано (під приводом хвороби; тут не розбиратимемо різні версії й чутки із цього приводу) в 1752 р. як настоятель Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в єпископському сані. Однак 22 жовтня 1757 р. так само несподівано Арсеній царським указом був призначений на Київську кафедру, якою й управляв до самої смерті (8 червня 1770 р.)². Ці короткі біографічні дані дають перший ключ / ключі для інтерпретації його листування — добір адресатів, давність / новизну зав'язків з різними особами, варіанти ініціативи в листуванні тощо.

Почнемо з категорії листування із **церковними діячами** різних рівнів.

Серед усього листування Арсенія Могилянського перше місце в усіх відношеннях посідає листування з Московським митрополитом Тимофієм Щербацьким [15; 23], якого владика Арсеній змінив на Київській кафедрі. Саме це листування, окрім формальних ознак, має доволі сильні персональні інтенції між адресатами. При цьому в більшості випадків ініціатором листування був владика Тимофій.

У першому ж з віднайдених в обох збірках листів (від 5 лютого 1763 р.) Щербацький після етикетних привітань, переданих з «оказією» (через межигірського архимандрита Никанора), констатує цікаву обставину: ректор Київської Академії Самуїл Миславський повідомив йому, що митрополит Арсеній «в чтении московских газет имеет охоту и просил о присылке их». Преосвященный Тимофій запропонував таку схему: після отримання й прочитання газет ним самим він пересилатиме їх до Києва «по синодальной почте» [2, арк. 41]. Могилянський відразу ж відгукнувся (5 березня, по

² За словами М. Шпачинського, владика Арсеній «дуже зрадів» цьому призначенню [44, с.87—89].

30 отриманні кореспонденції). Після багатослівних вітань і побажань здоров'я владика Арсеній прийняв пропозицію про пересилку московських газет «за особое себе одолжение», вказавши, що потребує лише московських газет, бо петербурзькі йому надсилають («Санкт-Петербургские ведомости», виходили з 1728 р. двічі на тиждень, їх видавала Академія наук [43]) [2, арк. 42—43]. Мова йшла про «Московские ведомости», які почали виходити при Московському університеті з 1756 р. двічі на тиждень [18]. Як і столичні, вони містили урядові постанови, хроніку двору, перекладну інформацію із зарубіжної преси. Це бажання отримувати знання про поточні події в Російській імперії та закордоном через пресу, та ще й окремо московську для порівняння з петербурзькою, вказує на інтерес до поточної ситуації й намір бути в контексті всіх подій незалежно від тематики. Гадаємо, це доволі показовий напрям інтелектуальної діяльності Арсенія Могилянського, який не був зауважений його біографами.

Так само дуже цікавим було прохання Могилянського надати йому текст або список чину мироваріння, яке здійснювалося в Патріарших палатах у Московському кремлі, а також про давнє святкування «Чину Православ'я». Щербацький у травні 1764 р. наказав переписати ці тексти й переслати пресвященному Арсенію [2, арк. 341, 419]. Обидва чини Могилянський отримав, хоча й не відразу. «Чин в неділю Православ'я» був актуальним для всієї Церкви [9; 38], але митрополит Арсеній цікавився його старою формою, ймовірно, задля верифікації київського чину. Натомість у Києві тоді вже не варили миро — це обов'язок глави автокефальної церкви [6]. Тож навіщо цей чин був Могилянському? На наш погляд, це пояснювалося двома обставинами: в Київській митрополії до перепідпорядкування її Московській Патріархії здійснювався чин мироваріння та освячення мира, оскільки збереглися рукописні тексти цього чину, а в 1731 р. Св. Синод дозволив варити й освячувати миро в Києво-Печерській Лаврі [35, с. 124—133]; у Москві, де миро варилося з XV ст. [11], у 1763 р. почала діяти Мироваренна палата Патріарших покоїв у Московському кремлі, де застосовували поновлений чин. Тож для Арсенія Могилянського чин мироваріння, ймовірно, був потрібен у зв'язку з «прикладною» причиною його здійснення в Лаврі за поновленим московським варіантом. Зазначимо: Київський митрополит не просив тексти чинів у Св. Синоді, але приватно від митрополита Тимофія, що вказує саме на неофіційний контекст не лише цього прохання, але й інтересу владики Арсенія до обох дуже важливих у житті Церкви сакральних дійств.

Надалі Щербацький користувався кожною можливістю щось листовно повідомити Могилянському з киянами, які їхали додому через Москву. Те саме можна сказати й про владика Арсенія, однак митрополит Тимофій все ж частіше (якщо не переважно) був ініціатором листування між ними.

Проте були у владика Тимофія й спеціальні прохання, що спонукало його ініціювати нові листи. Зокрема, 10 травня 1763 р. Московський пре-

освящений піклувався про священницькі місця в Київській єпархії для певних осіб. Келійник колишнього Новгородського єпископа Стефана Микита Зіновійв просив про свого зятя священника борзенської церкви Різдва Христового Антонія, якого ще сам Щербацький ставив на половину приходу. Коли побудована Антонієм церква та дзвіниця згоріли, а найзаможніші люди перейшли в інші приходи, митрополит Тимофій видав йому патент на повний приход, аби він спромігся збудувати новий храм, але за умови, що син покійного священника Петра Кулаковського по закінченні навчання матиме право на половину приходу. Антоній побудував нову церкву на три престоли та дзвіницю. Однак 26 жовтня 1761 р. митрополит Арсеній затвердив рішення консисторії про позбавлення Антонія приходу через малу кількість дворів, а на його місце був призначений син Петра Кулаковського Олексій. Владика Тимофій просив «учинить верную справку»: хто нову церкву будував, чи мав до цього відношення Кулаковський та його сини (вони отримували половину з приходських прибутків). Затим Щербацький вказував, що Олексій ще не одружений, тож «чрез пристойное бракосочетание может легко сискать себе и лучшее место», щоб Антонію — будівничому храму — на схилі років «не скитаться без места». Митрополит Тимофій пропонував «уравновесить дело» так, щоб його розпорядження «силы своея совсем не лишилось». При цьому Щербацький наголошував, що «решенных антицессорами моими дела я, за единое толко к памяти оных предшественников моих почтение, никогда не перерешивал», крім тих, які за наказом із Синоду «рассмотреть принужден бывал» [2, арк. 91—91 зв.].

Увесь лист владика Тимофія присвячений виключно цій справі. Цікавим є його зауваження про те, що він ніколи не переглядав постанови своїх попередників, фактично вказуючи владіці Арсенію, що він мав би робити так само з поваги до свого попередника. Наголосимо: знаючи про особливі стосунки між митрополитами, духовенство Київської єпархії для вирішення своїх справ постійно зверталося за протекцією до Московського преосвященного, який безвідмовно просив свого наступника на Київській кафедрі допомогти прохачам. Могилянський ніколи не відмовляв Щербацькому, хоча й не завжди справу можна було вирішити в бажаному для прохачів ключі, в таких випадках владика Арсеній докладно пояснював митрополитові Тимофію всі обставини й закони.

Звернення митрополита Тимофія до владика Арсенія стосовно долі окремих представників духовенства Київської єпархії стало ледь не нормою для листів Московського преосвященного. Зокрема, Щербацький у 1763 р. надіслав Могилянському оду авторства вчителя кадетського сухопутного корпусу Володимира Золотницького, затим ще один його літературний твір — і все це заради прохання щодо надання місця батькові автора священнику Покровської церкви с. Ярославки Трохиму та опіки над ним владика Арсенія [2, арк. 421, 518]. Це прохання Щербацький повторив і в листі

від 16 вересня 1764 р. [2, арк. 524]. Відповідаючи на настійливі прохання, Могилянський описав усю історію, пов'язану з отцем Трохимом, від 1755 р., перипетії поділу приходу на двох священників, їх призначення й суперечки та намагання якось прилаштувати іерея з поваги до прохання Московського преосвященного [2, арк. 525—526]. У листопаді 1765 р. владика Тимофій просив за ключаря Севського собору Івана Яковлева, зять якого священник Покровської церкви с. Ромашки Іван помер, залишивши чотирьох дітей та трьох сестер, тож митрополит просив прийняти ключаря Івана в Київську єпархію на місце покійного зятя, щоб утримувати всю його родину [1, арк. 426]. При цьому з ієреєм Іваном Щербацький послав горіхову олію. Владика Арсеній, отримавши всі необхідні презенти та свідчення про знання й здібності севського священника, здійснив бажане призначення. Він також дякував митрополиту Тимофію за олію та стверджував, що «с благодарным к вашему преосвященству сердцем и доброжелательным моим духом всегда пребуду» [1, арк. 427].

Знову наголосимо: владика Тимофій просив Арсенія за духовенство Київської єпархії, з яким і надалі підтримував зв'язки майже як зі «своїм» духовенством. Наприклад, у вересні 1764 р. Московський архієрей просив знайти священницьке місце для випусчника класу богослов'я Київської Академії Івана Богатиренка, за якого клопотав його батько [2, арк. 544]. Більш того, софійський еклезіарх Сава, який виконував доручення митрополита Арсенія в Москві, писав своєму преосвященному, що 9 вересня Щербацький викликав його до себе «и с сожалением выговаривал: родственник де мой Богатыренко, человек учительный, промовался к построенной отцем его, который в вотчинах катедрального монастыря жительство имеет, церкви за силу данного ему концесса во иерея, но семь месяцев прося себе в катедральном соборе руги, ничего не получил, за чем принужден и промощию свою приостановить» [2, арк. 545]. Сава запевняв Щербацького, що владика Арсеній «всегда старание имеет, чтоб вси были довольны» і Богатиренко також отримає бажане. Митрополит Тимофій запропонував Саві просити владика Арсенія, або дати Івану ругу, або призначити на інший приход єдиновладним священником. Тож Сава 16 вересня 1764 р. уже сам звертався до Могилянського з проханням про призначення Богатиренка «яко учителнаго, а притом и родственника его преосвященства», щоб через цю справу «и я был неложен, что мой архипастырь болше несравненно великодушен и милостив, нежели я уверяю» [2, арк. 545—545 зв.]. У цих фразах і словах «закладено» кілька характерних ознак особистості Арсенія Могилянського, про які загалом писав М. Шапчинський [44, с. 662—665].

Позірно складалося враження, що митрополити співправлять у Києві: настільки Щербацький залишався ангажованим у життя духовенства Київської єпархії, а Могилянський виконував його прохання. Однак при цьому митрополит Арсеній завжди підкреслював: «моя єпархія», «моя кафедра»,

«мій собор», ніби нагадуючи, що владика Тимофій уже тут зовсім не господар, й лише тому, що вони давні друзі, Могилянський старається виконувати прохання Щербацького.

Піклування Щербацького про свою колишню кафедру проявилось також у його намаганні допомогти в ремонті та прикрашенні Софійського собору. 21 липня 1763 р. владика Тимофій писав про отримання від софійського соборного еклезіарха Сави двох листів Арсенія, з яких найперше дізнався про «толь достохвальное и богоугодное предприятие» — «исправление ветхостей великия соборныя церкви святыя Софии Премудрости Божия». Тож на прохання Могилянського митрополит Тимофій наказав видати Саві з Московської духовної консисторії грамоту на збір пожертв у Московській єпархії та обіцяв і сам долучитися до цієї благої справи [2, арк. 114—114 зв.]. У відповідь владика Арсеній писав, що Софійський собор свого часу самим митрополитом Тимофієм був «облагодетельствован», а тепер і нове «благодаяние» від нього отримує. Могилянський констатував, що ієромонах Сава повідомив йому про добре ставлення й допомогу Щербацького, тож образно бажав митрополиту Тимофію: «да уготует вашему преосвященству Божия Премудрость нерукотворный храм» [2, арк. 115—115 зв.]. У відповідь (2 листопада 1763 р.) владика Тимофій стверджував, що старання Арсенія «о поправлении ветхостей соборныя церкви (...) с внутреным моим оукрашением тоя святыя церкви желанием сравниться совсем не может» [2, арк. 518]. Так, Щербацький встиг закінчити софійський іконостас, а Могилянський оновлював саму будівлю та її начиння, тож їхні успіхи в опорядженні собору справді були різного калібру³. Однак владика Арсеній не розвинув цю тему, скромно відмовчувався, лише постійно дякуючи митрополиту Тимофію за всіляку допомогу та підтримку в «софійській справі».

Обидва митрополити любили Софійський собор і шанували його як першосвятиню Церкви. Зокрема, 15 листопада 1763 р. Щербацький писав Могилянському про новий особистий дар Софійській кафедрі. Наведемо його слова: «Памятно мне, что в соборной великой Софийской церкви в ол-таре за святым престолом паникадила не имеется, а вместо того една толко висит серебрянная лампа; для того я посылаю при сем новое панекадило в два пуда и двадцать семь фунтов зеленой меди, которое прошу вашего

³ М. Шпачинський перерахував усі роботи часів Могилянського в Софійському соборі: нова мідна покрівля, на яку митрополит Арсеній передав із власних коштів 200 руб.; нові дорогоцінні оклади до намісних ікон Ісуса Христа та Богоматері головного іконостаса; нова кафедра; новий оклад на чудотворну ікону Миколая Мокрого; новий кіот на Куп'ятицьку ікону Богоматері; поновлення іконостасу, престолу й жертовника в Миколаївському приділі з розтісуванням великого вікна, зображення сюжету про чудо св. Миколая; розписи на хорах — Страшний Суд, Всесвітній Потоп, покарання Содому й втеча Лота, 14 євангельських та апокаліптичних сюжетів; початок сюжетних розписів Вселенських Соборів [44, с. 472—475].

святительства приказать по намерению моему на место помянутой лампы повесить, и незарить при том, что оное панекадило не сребренное, ибо такового достатка поистинне я не имею» [2, арк. 238]⁴. Кафедральний писар зробив примітку до цього листа, згідно з якою панікадило з наказу владики Арсенія 24 грудня 1763 р. було повішене у вказаному місці та «в книгу церковную записано» [2, арк. 238 зв.]. А сам митрополит Арсеній відписав преосвященному Тимофію 3 січня 1764 р. з подякою за панікадило. Київський владика писав, що повішене у вівтарі панікадило «много придало благолепия церкви» [2, арк. 240—240 зв.], підкресливши цим особливе значення дару та самого світла від нього як сакрального відблиску Божественної Слави.

Як доповідав посланець Могилянського до Москви софійський кафедральний еклезіарх Сава, Щербацький позичив з кафедральної казни кошти (327 руб. 50 коп.), щоб заплатити за мідь для соборної крівлі, утримував київську делегацію в архієрейському домі, сприяв збору коштів на срібно-позолочений оклад для софійської намісної ікони Богоматері (кошти надали архімандрит московського Донського монастиря Варлаам Лашевський [44, с. 473] та кн. Марія Олексіївна Голіцина — вона в нагороду просила надіслати з Києва ікону св. Макарія). А сам владика Тимофій передав 13 томів перекладених латиною творів Іоанна Златоуста до Софійської кафедральної бібліотеки [2, арк. 511—511 зв.]. Тобто благодіяння Щербацького показують його сильну прив'язаність до київської кафедри, її сакруму та священства, що добре розумів владика Арсеній та в численних словесах вихваляв турботу митрополита Тимофія про собор і софіян. Окрім того, Щербацький безоплатно поселяв посланців Могилянського в Чудовому монастирі Московського кремля. Зокрема, найчастіше — софійського еклезіарха ієромонаха Саву. Це спонукало митрополита Арсенія писати (11 жовтня 1766 р.) про «великое усердие вашего преосвященства к благотворению Киево-Софийской кафедральной моей (подкреслимо це означення. — *авт.*) обители». З усього попереднього, а також з оповідей Сави владика Арсеній вкотре переконався в «усердии» митрополита Тимофія щодо Св. Софії через «как имеющимися в здешней обители многии вашего преосвященства уклады, так и оказанный <...> оному иеромонаху Саве через всю бытность его тамо благодеяния и к исправлению порученного ему церковного дела пособствовавшие призрения знаками суть несумненными» [1, арк. 400—400 зв.]. Тож митрополит Арсеній із братією постійно за владика Тимофія зобов'язувалися в Софійському соборі Бога молити. Ця молитва про попереднього Київського митрополита в Софійській кафедрі ще більше на духовно-сакральному рівні поєднувала двох ієрархів та їх обопільне піклування про собор.

⁴ М. Шпачинський був упевнений, що панікадило срібне та називав ще один дар Щербацького — Євангелію московського друку 1759 р. [44, с. 476].

Свідченням особливих стосунків двох митрополитів були їхні гостинці. Наприклад, через колишнього пономаря домової церкви Арсенія, а на той час келійника Тимофія монаха Сергія, Щербацький передавав у Київ «чаю зеленого жулану два фунта», який просив «любительно принять не за достоинства презента, но для усердия презентующаго, с коим неотменяемо есмь навсегда пребуду» [2, арк. 138]. У грудні 1763 р. владика Тимофій надіслав «бочонок орехового масла» [2, арк. 283]. Преосвященний Арсеній також надсилав дари Щербацькому. 2 березня 1764 р. митрополит Тимофій додав до листа, написаного секретарем, власноручну записку про те, що давно отримав з Києва шість пляшок хорошого угорського вина, але так і не подякував владиці Арсенію, «донележе всего з добрыми гостми и доброхотами не выпили». Щербацький дякував за вино і «дешевшим товаром, тоест маслом ореховым, в тие ж бутылки налитом» віддячував [2, арк. 234].

Відзначимо цікавий факт: 2 березня 1764 р. митрополит Тимофій «з некотораго разговора» дізнався, що 2 березня Церква святкує день ангела патрона Могилянського — св. Арсенія, єпископа Тверського⁵, тож Щербацький щиро вітав Київського архієрея й бажав при допомозі святого патрона мати міцне здоров'я «до глубокой старости» і врешті «да причтет в лик святителский к неизменяемому и неувядаемому вкупе со святым вашим патроном наслаждению вечным блаженством». При цьому преосвященний Тимофій посилав у дар Арсенію ікону його святого патрона [2, арк. 457]. Владика Арсеній відповів подячним листом у вишуканих виразах [2, арк. 458]. Викликає подив, що Щербацький лише в 1764 р. почав вітати Могилянського з днем ангела його монашеського чину, однак владика Арсеній не вітав свого адресата з днем апостола Тимофія. Здається, це була разова акція, прив'язана до прохання Щербацького про свого племінника (див. далі). Проте вона маркує зміну сакральних пріоритетів минулого: день ангела витісняли інші свята навіть у середовищі ієрархів Церкви.

Тимофій Щербацький мав чимало родичів у Київській єпархії, про яких піклувався особливо. У березні 1765 р. Щербацький звертався з проханням про ще одного родича. Цей лист починався зі знакової фрази: «Многими и частыми прозбами утруждая я ваше святительство, довольно уже оными наскучил, уповаю, вашему преосвященству». Однак він і у цьому випадку сподівався на «благотетельскую ко мне любовь» [1, арк. 295]. Йшлося про «свойственника моего» Григорія Андрійовича Величковського, який мав намір стати другим священником при своєму батькові, тож владика Тимофій просив про висвяту Григорія до Успенської церкви с. Рашівки

⁵ Йдеться про святителя Арсенія, єпископа Тверського (помер 2 березня 1409 р.), який був пострижеником Києво-Печерського монастиря, звідки його забрав до Москви митрополит Кипріан та в 1390 р. хіротонісав у єпископи Тверські. Він став ініціатором створення редакції «Киево-Печерського патерика», утвердив культ преп. Антонія та Феодосія. Проголошений святим у середині XVII ст. [13; 26].

Гадяцької протопопії. Могилянський, як і в більшості випадків, виконав прохання владики Тимофія, однак із застереженням. Коли Григорій привіз презенти і всі необхідні документи та пройшов випробування на знання основ віри й здійснення літургій, виявилось, що йому «правильные к священству лета еще не исполнились» (тобто 30 років), це станеться лише 23 квітня 1767 р. Тож він був рукопокладений у диякони, а наприкінці квітня 1767 р. владики Арсеній обіцяв рукопокласти його у священника за умови, «ежели и впредь никакова к удостоению его сана иерейскаго правильного препятствия не окажется» [1, арк. 296]. Усе це вказує на особливу увагу преосвященного Арсенія до закону в широкому сенсі слова, й до церковного закону (тобто канонічних правил) особливо.

Ще одним родичем Щербацького був воронезький протопоп Іван Пясецький, за якого владики також просив митрополита Арсенія. 23 березня 1766 р. Московський преосвященний писав Київському, що отець Іван, якого було відпущено на поклоніння «чудодействующим святителя Димитрия Ростовского чудотворца мощам», був у Москві й «хвалился архипасторскою вашего преосвященства милостию». Тож митрополит Тимофій дякував владиці Арсенію, вважаючи це проявом «благодетельской вашей ко мне любви и к ближним моим милостию и покровительством простирающейся» та висловив сподівання на подальше «благопризрение» як себе самого, так і «протчих моих свойственников» з боку Могилянського [1, арк. 197].

Проте найбільші інтенції преосвященний Тимофій мав до рідного племінника, за якого постійно просив митрополита Арсенія. Зокрема, 25 листопада 1763 р. владики Тимофій писав, що половинний священник Глухівського собору помер, там залишаються лише протоієрей Григорій Щербацький з вікарієм. Оскільки ж приход не багатий, Московський архієрей просив Київського не призначати нового настоятеля, а зробити Григорія «целопарохиальным настоятелем». Митрополит Тимофій писав, що всі благодіяння владики Арсенія «в благодарной имею я памяти», але це прохання «одолжит мене к большей еще и сугубейшей благодарности» і це «может быть последнее в рассуждении слабости моей прошение», сподіваючись на «благосклонное обрадование» від Київського архієрея [2, арк. 233]. На цей лист митрополит Арсеній відповів 21 січня 1764 р. Він сповіщав, що в покійного священника залишився син Павло, який претендує на батькове місце, і його підтримує дядько — архимандрит ставропігійного Межигірського монастиря, а старший син покійного служить при графі Олексію Розумовському в Петербурзі, всі вони добиваються указу Св. Синоду про призначення Павла. Прихожани ж його вважають «неспособным» та обрали на це місце вікарного священника Андрія. Усе це не дозволяє призначити Григорія Щербацького єдиним священником [2, арк. 235—236 зв.]. Митрополит Тимофій не міг не зважати на ці перепони, хоча й переймався долею племінника та його достатком.

Протоіерей Григорій Щербацький буде постійно згадуватись у листах митрополита Тимофія. Зокрема, у грудні 1763 р. Московський владика писав до Києва: «Желательно мне, чтоб сродственником моим протоиереем гадяцким Григорием повидеться може быть в разсуждение неизвестности нашея жизни последний раз», тому просив відпустити його терміново до Москви та видати паспорт [2, арк. 422—422 зв.]. А 3 травня 1764 р. він дякував владиці Арсенію «искренним сердцем» за відпущення Григорія [2, арк. 341, 419]. Племінник Щербацького Григорій був «при приключившейся болезни» преосвященного Тимофія в Москві з березня до червня, там, за словами митрополита, він «предо мною изяснил» всі благодіяння, отримані від владики Арсенія [2, арк. 421].

Згодом Григорій Щербацький отримав бажане підвищення — владика Арсеній призначив його протопопом гадяцьким. Тож 22 січня 1766 р. він вишукано вітав Київського архієрея з Новим роком. На початку листа отець Григорій філософствував/богословствував: «Время есть бремя жизни человеческой, и подлинно, а наипаче тем, кои проходят оное в трудах, обременяясь всесветными суетами. Сколко бо их живота продолжается, столко и бремя умножается. А кой проходят, обременяясь игом Христовым, тем время не есть бремя, но вселегчайший покой». Оскільки митрополит Арсеній провів 1765 р. «труждаясь» в несінні «іга» Христового «сколко чюства душевные и силы телесные понестъ могли», тож і в 1766 р. це «бремя» наповнить його душу «приятнейшим покоем», бо «иго Христова есть благо, и бремя Христова легко». При цьому протопоп надсилав владиці голову (10 фунтів) цукру [1, арк. 72, 74]. Цікаво, що відповідь отцю Григорію дав секретар митрополита Іаков Воронковський, переказуючи слова його самого. Зокрема, владика виснував, що «ваше превелебие полезными упражнениями занимаетесь и для того тот ваш труд <...> благоволительно принято» [1, арк. 73]. Здається, ця відповідь указує на важливу обставину: філософствування/богословствування — це прерогатива ієрарха, особливо по відношенню до підлеглих, а от прояв цього з боку підлеглого духовенства — прояв самолюбства й неетичного вивищення. Відтак митрополит Арсеній особисто й не відповів на листа отця Григорія, а секретар переказав майже іронічні слова архієрея, які «ставили на місце» племінника Щербацького.

Листування Арсенія Могилянського з іншими духовними особами розглянемо в такому порядку: спочатку з ієрархами та священством Російської імперії й духовенством Київської єпархії, а затим — із зарубіжними духовними особами.

Серед листів усіх архієреїв РПЦ слід особливо виділити листування з Білоруським єпископом Георгієм Кониським. Воно стосувалось однієї справи: пошуку в архівах митрополії, Софійської кафедри та монастирів старих документів щодо охорони свобод Православної Церкви в землях, які відійшли до Речі Посполитої. Преосвященный Георгій у Варшаві за допомогою

цих документів (особливо від великих князів литовських та польських королів) намагався відстоювати православні монастирі, храми й вірян від переведення в унію та гонінь на релігійному ґрунті. Уродженець Ніжина, випускник, професор і ректор Київської Академії, в 1755 р. в Софійському соборі він був висвячений на єпископа Білоруського з резиденцією в Могильові й складав меморандуми на ім'я короля Станіслава Августа Понятовського з вимогою дотримуватися наданих старими королями прав Православної Церкви [12; 24; 39]. Найбільш відомий його твір — «Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Litowskiego, Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące...» (виданий, імовірно, у Варшаві 1767 р., 78 с.) [7]. Цей текст готувався до сейму 1766 р. З метою збору історичних документів владика Георгій і писав митрополиту Арсенію 5 лютого 1766 р. [1, арк. 179—179 зв.]. Кониський упирав на те, що гоніння здійснюються переважно щодо «паствы вашего преосвященства принадлежащей», тож просив у бібліотеці та архіві кафедрального Софійського монастиря, а також в інших «киевских знатнейших» обителях «поискать древних писанных документов на волное употребление в здешнем Полском государстве греческия благочестивыя веры», притому від 1500 р. і навіть давніших. Його особливо цікавили матеріали Віленського собору 1509 р. на чолі з митрополитом Йосифом Солтаном. Усі віднайдені документи Кониський прохав негайно надіслати йому до Варшави, закликаючи: «Не оставьте, владыко преосвященнейший, в крайней сей Церкви Христовой нужде» [1, арк. 179 зв.].

Арсеній Могиллянський відразу повідомив про це прохання Чернігівського й Переяславського єпископів, всі монастирі, включно з Києво-Печерським, а також Київський магістрат. Усі ці духовні й світський органи мали надіслати віднайдені документи в Софійську кафедру. А 8 квітня 1766 р. преосвященний Арсеній уже відправив Кониському цілу добірку матеріалів з їх описом-реєстром та побажанням «в предпринятых Церкви Святой и всему православному народу полезных трудах благопоспешения» [1, арк. 180—183]. 23 червня 1766 р. преосвященний Георгій сердечно дякував Могиллянському за швидкий пошук документів: «Благодарствую Вашему высокопреосвященству за принятое всеусердное о пособии страждущаго zde православия архипастырское попечение и чиненное по всей возможности в поискиании потребных мне документов и книжек старательство» [1, арк. 312]. А вже сам митрополит Арсеній дякував, своєю чергою, також Переяславському єпископу Гервасію за допомогу в цій справі [1, арк. 110—112].

На основі надісланих матеріалів Георгій Кониський і написав свій польськомовний твір, орієнтований на короля та учасників сейму 1766 р., який містив 94 акти (великокнязівські й королівські привілеї, сеймові постанови тощо) починаючи від 1340 р. і до початку XVIII ст. Усі дослідники життя й діяльності Георгія Кониського атрибутують лише йому цю збірку й заслугу боротьби за православних у Речі Посполитій. Однак слід наголосити, що

якби до пошуку документів не долучилися митрополит Арсеній, підлеглі йому монастирі, Лавра й Переяславський та Чернігівський владики — цієї збірки не було б. Вона тривалий час слугувала для політичних дебатів російської та польської владних структур щодо «зарубіжних» православних обителів, церков та вірян.

Листування із Санкт-Петербурзьким митрополитом Гавриїлом [14; 37] стосувалося особливо дражливих для Арсенія Могилянського проблем. Навесні 1766 р. владики Гавриїл виправдовувався, чому так затягнув з відповідями на два листи з Києва: «Что поделать, когда чрез неосторожных людей при указах посылают грамотки случай утратился, а почта весьма не исправна, хотя и денги берет» [1, арк. 192]. Столичний владики мав важке завдання — пояснити Могилянському, чому його прохання не були виконані й справи вирішені не на його користь. «Нелицемерно изъяснясь», преосвященний Гавриїл писав, що розуміє «великое неудовольствие ваше» стосовно постанов по Пустинно-Миколаївському монастирю і роменському попу. Митрополит Гавриїл запевняв, що синодали хотіли піти назустріч проханням Могилянського, «да что делать, когда известная персона от прежде назначенного послушания почти паче чаяния не отказалась, а без того учинить нам самим собою отказ было и неблагопристойно, и с правилами несогласно, а от двора и не безопасно. Вдовых же попов ныне верх» [1, арк. 192—192 зв.]. Тож преосвященний Гавриїл закликав митрополита Арсенія, який «благоразумием и великодушием своим всей России довольно известен», «терпеливо сносить» реалії. При цьому столичний архієрей констатував: «Если ж бы что в тех случаях с нашей стороны вашему преосвященству показалось и грешное, однак совестно пишу, что совесть наша нас в том ничем не обличает, разве Сердцевидец (тобто Господь. — *авт.*) да ваше преосвященство что примечаете, за все то и за себя и за всю братию у вашего преосвященства прошу благоснисхождения и прощения» [1, арк. 192 зв.].

Про що йшлося? Насамперед про Гедеона Слонімського / Сломінського (бл. 1715—1772). Він закінчив Київську Академію, прийняв постриг (1744 р.) у Видубицькому Чуда архангела Михаїла монастирі, викладав у рідній Академії (піїтику й філософію), в 1747—1754 рр. як член комісії працював у Москві та Петербурзі над новим перекладом Біблії й водночас створив перший посібник з літургії (1753—1758 рр.). Затим Гедеон був ректором Слов'яно-греко-латинської Московської Академії (1758—1761). Через формальні причини (постригав у монашество без дозволу Св. Синоду, приймав «бродячих чернецов») його перевели настоятелем Чернігівського Єлецького Успенського монастиря, однак Гедеон відмовився туди їхати, вийшов на покій та поселився в Московському Донському монастирі. У 1762 р. Гедеона призначили вікарієм Арсенія Могилянського та настоятелем Пустинно-Миколаївського монастиря, однак його хіротонія не відбулася через опір владики Арсенія. Під примусом Св. Синоду в 1764 р. Гедеону

довелося поїхати до Києва, де преосвященний Арсеній призначив його першим членом консисторії, але справу з хіротонією як вікарного єпископа тягнув [44, с. 113—114]. У 1768 р. Гедеона призначили у ставропігійний Межигірський Преображенський монастир, до якого Київський митрополит формально не мав стосунку, єпископом він так і не став [19].

А от щодо «роменського попа» — це, ймовірно, Григорій Романовський, відомий зі справи з Костянтином Крижановським. У 1760 р. отець Григорій був звинувачений писарем Лубенського полкового суду Дергаєм у непристойній поведінці, під час слідства він побажав прийняти монаший постриг, тож митрополит Арсеній звільнив його від служіння в Миколаївській церкві м. Ромни, призначивши на його місце Костянтина Крижановського. Однак отець Григорій поскаржився в Св. Синод, який у 1764—1766 рр. розглядав справу й виправдав Романовського та повернув його на приход [45]. Арсеній Могилянський обстоював отця Костянтина — брата гадяцького полковника Антона Крижановського, який закінчив Київську Академію, викладав у ній, служив у Конгрегаційній церкві, проповідував у Софійському соборі, затим отримав Миколаївський приход у Ромнах.

Митрополит Арсеній дуже сподівався, що обидві справи Св. Синод вирішить на його користь, тобто зважить на його побажання й прохання, однак не зміг добитися цього на рівні синодальних указів. Тоді він почав діяти сам: тягнути з призначенням Гедеона та видачею нового патенту на священство отцю Григорію. Однак Могилянський розумів, що слід і надалі підтримувати стосунки з владикою Гавриїлом. Тож новий лист преосвященного Арсенія спонукав митрополита Гавриїла думати, що той не сердиться й «прежнее усердие возвращено» в стосунках між ними, бажаючи, щоб так тривало, «пока еще живем на сем свете, и вовек непоколебимо» [1, арк. 192—192 зв.]. При цьому преосвященний Гавриїл на окремому аркуші дописав, що в надрукованій у Лаврській друкарні новій «Граматичі» на сторінці 171 є два приклади, які «весма предосудительни», можливо, є й інші недоречності. Погано й те, що на титулі не зазначено, що книга перекладена. Гавриїл додавав, що «сие осмелился я написать в надежде любви вашего преосвященства ко мне» [1, арк. 194]. Мова йшла про твір Якова Блоніцького, випускника та викладача Київської Академії, а потім Московської Академії, де він брав участь у виправленні нового перекладу Біблії, затим служив у Білгороді при єпископі Іоасафу Горленку. У 1751 р. його за якийсь (невідомий дослідникам) «духовний злочин» вислали у Святогірський Успенський монастир із заборорою священнослужіння, але в серпні Яків утік звідти на Афон до болгарського Зографського монастиря. На Афоні Яків створив кілька словників. Утікач повернувся до Москви в 1761 р. після маніфесту Петра III про прощення засуджених, де мав на меті завершити свої наукові праці. Св. Синод призначив Якова до Києва, спочатку в Пустинно-Миколаївський, а потім у Михайлівський Золотоверхий монастир

із завданням завершити роботу над словниками та граматиною. Навесні 1763 р. Яків закінчив «Граматику новую старого и славного языка словенского, в книгах церковных доселе не растлена состоящего». Гадаємо, саме про цю працю писав митрополит Гавриїл. При цьому дослідники стверджують, що «Грамматика» так і не була видана, а її рукопис знаходиться в синодальному архіві в Санкт-Петербурзі [17], тоді як з листа преосвященного Гавриїла випливає, що книга побачила світ у Лаврській друкарні.

У доволі тісному спілкуванні митрополит Арсеній перебував із царським духівником Феодосієм Дубянським⁶. Поважливі листи владики до протоієрея засвідчують бажання Могилянського мати прихильність царського духівника. Стосунки між ними були доволі довірливими. Свідчення тому — повідомлення митрополита Арсенія про свої хвороби та одужання, радісні почуття Феодосія з приводу одужання владики «от обдержимой тяжчайшей болезни»⁷. А сам Дубянський пояснював свої перерви в листуванні смертю улюбленого сина Захарії, затишшю доньки Єлизавети з кн. Яковом Долгоруким та іншими суто приватними причинами, про які можна говорити лише з близькими людьми [1, арк. 195]. Отець Феодосій не забував вітати митрополита Арсенія з днем його святого покровителя 2 березня, а владику з приємністю сприймав вияви його «любви и добротства» [1, арк. 196—196 зв.]. Дубянський міг звертатися до архієрея з проханнями (наприклад, щодо призначення сина покійного священника глухівської Преображенської церкви Єфимія Полошковського Василя, студента Київської Академії, на місце батька) та отримувати бажане [1, арк. 313]. Утім, якихось прохань з боку Арсенія до царського духівника аналізоване листування не містить, ймовірно, вони передавалися через відпоручників усно, щоб ніхто про це не дізнався з листів.

Більш діловими були стосунки митрополита Арсенія з архімандритом Троїце-Сергієвого монастиря Лаврентієм (Хоцятовським). Лаврентій був членом Св. Синоду й часто перебував у Петербурзі та Москві, тож листи до нього від владики Арсенія приходили із запізненням. Зокрема, в першому з виявлених листів Лаврентія від 12 вересня 1763 р. він повідомляв про дві попередні епістолії Могилянського (за липень та серпень). Архімандрит писав про виготовлення на замовлення митрополита портрета колишнього імператора Петра III — «весьма сходственно и хорошою работою»,

⁶ Дубянський Федір Якович — духівник Єлизавети Петрівни. Він потрапив до оточення тоді ще царівни Єлизавети в 1736 р. і відтоді весь час був її духівником та, як зазначали сучасники, мав на неї значний вплив [5].

⁷ М. Шпачинський на підставі доступних йому документів детально описав хвороби Арсенія Могилянського, які переслідували його на Київській кафедрі: біль у попереку, опухлість ніг, геморойдальні та горлові кровотечі, митрополит не міг не лише провадити Літургії, але навіть ходити та стояти, підписувати документи, він просив висвячувати священників та дяконів для Київської єпархії єпископів Чернігівського Іларіона та Переяславського Гервасія [44, с. 658—660].

вартістю 50 руб., але портрети імператриці та спадкоємця ще не зовсім завершені — зокрема в імператриці не написані корона, скіпетр та держава. Лаврентій писав також, що в Москві чекають на Могильовського преосвященного Георгія Кониського, через якого обіцяв передати «абрис» з «Путника» у списку. Лаврентій зобов'язувався також виконати прохання владики Арсенія щодо представлення цариці архімандрита Київського Богоявленського братського монастиря (Самуїла Миславського) [2, арк. 48—49]. Відповідь Могилянського була «тривіальною»: він за все дякував, переказуючи лист Лаврентія як основу для подяки за кожен його пункт [2, арк. 50—51]. Здається, саме у цьому проступає деяке «прохолодне розчарування»: найважливіші завдання щодо портретів правлячих осіб і представлення братського архімандрита та ректора імператриці так і не були виконані, тож, повторюючи лист-обіцянку Лаврентія, преосвященний Арсеній ніби спонукав його здійснити обіцяне. При цьому не можна не задатися питанням: якщо портрет Катерини II та її сина Павла були актуальні для всіх підданих, то навіщо митрополиту Арсенію портрет Петра III, який лише півроку царствував (186 днів) і в 1762 р. був позбавлений престолу в результаті палацового перевороту та помер за загадкових обставин? Він був сином Анни Петрівни, онуком Петра I, племінником шведського короля Карла XII, його проголосила своїм спадкоємцем Єлизавета Петрівна. При цьому Петро III планував реформу Церкви за протестантським зразком, проголошував релігійну свободу [20; 21; 29], тож чому його так шанував Арсеній Могилянський? Складно відповісти на це запитання, однак сам факт є доволі важливим для характеристики архієрея.

Митрополит Арсеній все ж вважав Лаврентія «своєю людиною» в Синоді, тож і надалі звертався до нього. Зокрема, 18 лютого 1764 р. Могилянський писав архімандриту з проханням допомогти ігумену Пінського Богоявленського монастиря Феофану Яворському в його скарзі перед владними особами про захоплення уніатами належних до монастиря 14 церков. Про це було донесено в Петербург, і Колегія іноземних справ видала своє розпорядження ще 1763 р., але нічого не було зроблено, уніати захопили ще більше церков і власності, тож незабаром і сам Пінський монастир може бути ними відібраний. Окрім того, з 1758 р. Київський Пустинно-Миколаївський монастир перебуває без архімандрита, Синод призначив на це місце Гедена Слонімського, який і досі до Києва не прибув. Владика Арсеній ладен був передати йому якийсь інший монастир, а в Миколаївський призначити когось з гідних киян, які закінчили Академію й довгий час служили при митрополії. Про цю справу йшлося в листах митрополита Гавриїла. До цього офіційного листа владика Арсеній зробив власноручну приписку: «образ святителя нашего на финифте изрядно наипаче для того приятно, что художниками собственными Свято-Троецкия Сергиевы монастыря, где когда-то и мои топтанные следы, может быть, хотя табло осталось, написанный, також

и фарфорную чашку с лавровым именем приятно получил» [2, арк. 442—443 зв.]. Цей спогад про своє перебування у Троїце-Сергієвій Лаврі, де залишилися «топтаные следы» та подарунки з лаврською символікою, для владики Арсенія був важливим як окремий етап його життя [44, с. 51—73]. Щодо образу «святителя нашего», гадаємо, мова йшла про св. Димитрія Туптала, митрополита Ростово-Ярославського, мощі якого були явлені в 1752 р., — він став новим, дуже шанованим святим-чудотворцем. Із цитованого листа стає очевидним, що Арсеній Могилянський також шанував святителя Димитрія й отримав його ікону першої (найбільш ранньої) редакції.

Архімандрит Лаврентій не був лише «рупором» Могилянського в Св. Синоді. Він і сам звертався до митрополита. Наприклад, 11 квітня 1764 р. Лаврентій клопотав перед владикою Арсенієм за матір півного царської капели, «родом малоросиянина» з містечка Городища Пирятинської протопопії, сина покійного священника Преображенської церкви Семена Батієвського Тимофія, «которого я по его честному состоянию считаю себе приятелем». Агафія Батієвська продавала свічі при храмі, з чого й жила, але нині їй це заборонено чинним священником. Тож Лаврентій просив повернути їй це право [2, арк. 445—445 зв.]. Могилянський відповів 20 жовтня, вказавши, що дуже хотів виконати прохання архімандрита й доручив розібратися консисторії. З'ясувалося, що родина Батієвських доволі велика, й усі просять допомоги. Проте в жодному документі не вказано, щоб Агафії було надане право продавати свічі при церкві. А протоієрей Стефан отримав патент на повне священство, й він самостійно може давати чи не давати дозвіл на продаж свічок. Лише якщо прихожани й власник населеного пункту подадуть клопотання владиці про це, він дасть розпорядження про дозвіл Агафії продавати свічки [2, арк. 446—447 зв.]. Могилянський фактично вказував, що за законом ця вдова не має права на торгівлю свічками у храмі (право вдовам продавати свічі у храмах було надано указом Рафаїла Заборовського, хоча зберігалася неписана традиція, що продажем займаються сам священник та його дружина [44, с. 194—195]), але готовий був надати спеціальний дозвіл за окремою презентою від приходу. Це навряд чи було реальним, бо прихожани мали контракт зі Стефаном, однак завдяки такій штучній колізії владики Арсеній фактично не відмовляв у проханні Лаврентія, хоча й не задовольняв його.

Архімандрит діяв майже так само. 10 травня 1764 р. Лаврентій повідомляв, що намагається допомогти, на прохання владики Арсенія, ігумену заграничного Пінського монастиря Феофану Яворському в обороні від «римлян униатов» та щодо питання про Київський Пустинно-Миколаївський монастир. Як член Св. Синоду Лаврентій клопотав про обидві справи й обіцяв повідомити про рішення [2, с. 441—441 зв.]. Як уже було зазначено, в першому випадку синодали просто повторно звернулися до Колегії іноземних справ, а у другому — винесли рішення не на користь прохання

Могилянського. При цьому сам Лаврентій у жодному разі не відмовив й увесь час обіцяв зробити все, що зможе.

В усіх листах інших ієрархів РПЦ до митрополита Арсенія містилися переважно прохання щодо родичів, знайомих та сторонніх осіб, які перебували в Київській єпархії. Наприклад, єпископ Севський Тихон Якубовський (вікарій Московської єпархії, уродженець м. Коропа, випускник Київської Академії, постриженник Богоявленського братського монастиря, хіротонований в єпископи в 1764 р. [40]), який вдавався до штучної риторики й титулування Могилянського, в лютому 1766 р. просив про брата Євменія Яковлева Якубовського, що хотів замінити тестя в якості священника коропської Вознесенської церкви, притому «не так за его какое достоинство», вченість, але через приязнь до самого владики Тихона. Ба більше, єпископ Тихон просив дати дозвіл йому самому провести таїнство рукопокладення брата у священники [1, арк. 117—118]. Останнє прохання було доволі дивним: висвята священника в чужу єпархію заборонялася канонами, ймовірно, преосвященний Тихон чув про хворобливий стан Могилянського та залучення до рукопокладень Чернігівського і Переяславського владик. Однак митрополит Арсеній сам у березні здійснив рукопокладення Євменія на половину Вознесенського приходу [1, арк. 119—119 зв.]. За це владику Тихона дякував молитвами та «благодарнейшим сердцем моим» [1, арк. 122]. Тоді ж він клопотав ще й про свого зятя Миколу Андрієвського, якого просив висвятити в диякона тієї самої церкви, обіцяючи, коли «такую милость получить», то до віку буде постачати до цього храму все необхідне для церковнослужіння [1, арк. 141—142]. Проте цього разу прохання владики Тихона не могло бути задоволене. Митрополит Арсеній відписав, що місце диякона вже зайняте відповідно до презенти прихожан [1, арк. 143—143 зв.].

Єпископ Смоленський і Дорогобузький Парфеній (Соколовський, уродженець Мотовилівки під Києвом, навчався в Київській Академії) просив про відпущення його племінника священника сребрянського Іоанна [1, арк. 70]. Митрополит Арсеній відписав, що «в немощах моих» від теплого листа Парфенія «некую отраду» і «от сили в силе здравие» отримує [1, арк. 71]. Того ж року Смоленський єпископ просив Могилянського відпустити до нього іншого племінника — Семена Сергєєва, який служив у київській подільській Іллінській церкві [1, арк. 517]. Владика Арсеній задовольнив і це прохання [1, арк. 518]. Єпископ Ростовський Афанасій Волховський (уродженець Полтави, навчався в Харківському колегіумі та Київській Академії, на Ростово-Ярославській кафедрі з 1763 р.) 30 березня 1766 р. клопотав про свого племінника Федора Павловича, випускника Київської Академії — спочатку про дозвіл йому на одруження, а згодом висвятити в диякона та священника [1, арк. 282]. Все це було виконане преосвященним Арсенієм — Федора поставили священником полтавської Миколаївської церкви [1, арк. 283—283 зв.]. Преосвященний Афанасій клопотався також про свя-

щенника Покровської церкви м. Воронежа Стефана Новомлинського від його імені та «многих придворных», щоб митрополит призначив Стефана. Владика Афанасій сподівався на «особенную ко мне благосклонность» Могилянського, що й давало йому право клопотатися перед ним [2, арк. 90].

Лише кілька адресантів митрополита Арсенія ні про що не просили, а лише висловлювали свої дружні почуття. Це насамперед архієпископ Крутицький і Коломенський Амвросій Зертіс-Каменський (уродженець Ніжина, його батько, молдавський шляхтич, був перекладачем в Івана Мазепи, навчався в Київській Академії, у Львівському єзуїтському колегіумі та Московській Академії, вбитий натовпом москвичів у 1771 р. у Донському монастирі через заборону під час чуми цілувати чудотворну Боголюбську ікону Богоматері [10]). 3 січня 1766 р. владика Амвросій просто вітав Могилянського з Новим роком і бажав того, «чего желать Церковь Святая нас научила: то есть, да сохранит Вас десница Вышняго в мире целых, честных, здравых, долгоденствующих правоправящих слово истины» [1, арк. 68]. Відповідь владики Арсенія була такою ж. Але з неї дізнаємося, що Амвросій надіслав йому календар на 1766 р., за що Могилянський красно дякував та визнавав себе «должником вашего преосвященства» [1, арк. 69]. Владика Амвросій, своєю чергою, бажав йому «мира, здравия и спасения навсегда» зі сподіванням «ко мне любви и милости», передаючи чергове вітання «с оказией» (монахиною київського Флорівського монастиря Євлампією) [1, арк. 247]. Митрополит Арсеній листовно (31 липня 1766 р.) підкреслював радісні почуття від «неотменного ко мне усердия и добротства» владики Амвросія [1, арк. 248]. Усі ці висловлювання не були штучними чи етикетними, через них «просочуються» емоції й справжні дружні стосунки двох владик.

Суто вітальний характер — з Новим роком та іншими святами — був притаманний обміну листами між Арсенієм Могилянським та архімандритом московського Данилового монастиря Костянтином Борковським («малорос» за походженням, навчався в Київській Академії [41]) [1, арк. 249], Тамбовським і Пензенським єпископом Пахомієм Симанським (зі шляхти, навчався в Київській Академії [25]), членом Св. Синоду [2, арк. 92—94].

Проте, гадаємо, слід зауважити показову обставину: серед привітань між ієрархами та від архімандритів і навіть царського духовника явно переважають новорічні. Кілька разів митрополита Арсенія вітали зі святом патроном, але мало привітань з Різдом, Пасхою та іншими важливими релігійними святами. Таке «обмирщення» поступово увійшло у звичку з часів Петра I й маркувало «прив'язку» церковних структур і діячів до світської державної традиції з елементами секуляризму.

Іншим було листування з підлеглим Арсенію Могилянському духовенством, що й зрозуміло. З усіх збережених епістолій виділимо листи софійського еклезіарха Сави, який виконував доручення архієрея в Москві. Підкреслимо його московський лист від 23 березня 1766 р., оскільки у ньо-

46 му багато чого є про владику Арсенія та ставлення до нього. Сава із запізненням (через відсутність «оказии») вітав митрополита з днем Ангела — св. Арсенія. Він бажав Божої помочі в укріпленні «немоцных сил телесных» та довголіття до «Авраамених лет», писав про своє «Исааково безропотное послушание», яке «по обещанию моему до конца жизни моя сохранит долженствую» [1, арк. 198—199]. Сава констатував, що митрополит «богоприятными своими молитвами душу мою спасает от всякого зла». Іеромонах надсилав владиці «бутылку чаю такого, котораго лучше в Москве сискать не можно», з побажанням «во здравие пить». При цьому він нагадував про добре ставлення митрополита Тимофія до нього й до митрополита Арсенія та просив, щоб «и впредь его (тобто Щербацького. — *авт.*) родственники милостию вашего преосвященства не были оставлены» [1, арк. 199 зв.]. З листа видно, що Сава служить двом митрополитам водночас, але свого владику шанує особливо, потребуючи його молитов, доброго ставлення, здоров'я тіла й пам'яті про особливі стосунки зі Щербацьким та його родичами. Все це міг писати лише той, хто мав близькі й довірливі стосунки з митрополитом Арсенієм.

А от архімандрит Петропавлівського глухівського монастиря Сильвестр Добрина (уродженець Гадяча, навчався і викладав у Київській Академії, автор посібників з риторики, був ігуменом київських Петропавлівського та Троїце-Кирилівського, Віленського Свято-Духова монастирів, у 1760—1767 рр. ігумен глухівського Петропавлівського монастиря) від свого та братії імені надіслав владиці Арсенію цілу «речь раболепную» [1, арк. 88—88 зв.]. Добрина намагався проявити свої риторські здібності як колишній викладач Академії, прославляючи митрополита різними літературними способами та висловлюючи заподадливі побажання з відсилкою до діянь святого патрона владики. Разом з цим текстом Сильвестр передавав митрополиту Арсенію гостинці, згадавши при цьому трирічний неврожай: куфу горілки, чотири осетри, сім «сгоруг», пуд свіжої ікри [1, арк. 90]. У відповідь владика Арсеній писав, що «речь» «с удовольствием нашим читали», за яку, як і за припаси, коротко дякував [1, арк. 89]. Насправді риторська вправа Сильвестра була посередньою в порівнянні з опублікованими проповідями самого Могилянського, тож її оцінка вочевидь й була такою лапідарною.

Східне духовенство (від Патріархів до простих монахів) надсилало Могилянському більш-менш однотипні листи з проханням про допомогу, милостиню і свої біди.

Адресатами Арсенія Могилянського були насамперед відомі православні ієрархи зарубіжних Церков. Серед них — Патріархи Сходу, послання яких ніхто не міг ігнорувати, вони (їхні титули, хоча власне особи нерідко були проблемними) надавали авторитету всьому, що там було сказано, а також людям, які від імені цих Престолів особисто навідували Київського митрополита.

Почнемо з Константинопольського Патріарха Кирила (титулатура в листі Могилянського — «Божиею милостию архиепископ Константинополя, Нового Рима и Вселенский Патриарх»). Його лист не зберігся в аналізованих збірках, але у відповіді владики Арсенія (12 серпня 1763 р.) згадується про цю епістолію (від 4 квітня 1763 р.). Традиційно йшлося про дозвіл на збирання милостині, який митрополит надав посильним разом із книгою для запису зібраних коштів ще в липні 1762 р. Ієромонах Парфеній, який збирав пожертви протягом року (термін дозволу закінчувався 18 липня), не надав Могилянському відомостей про суму зібраного й подався на Січ, а з тим пішов за кордон. Тож владики Арсеній писав Патріарху, що не знає ні про суму зібраного, ні про те, чи доставив Парфеній кошти. Київський митрополит бажав Патріарху здоров'я та стійкості духу, а також повідомляв, що сам «в немощах» сподівається на Божу допомогу та просить молитов святішого Кирила [1, арк. 140—141, 144—145]. Ця особистісна інформація про хворобливий стан, як і прохання молитов Вселенського Патріарха, маркує не стільки рівень стосунків, скільки сподівання владики Арсенія на одужання, зокрема й за допомогою поминань його святішим Константинопольським Патріархом. Таке містичне спілкування було нормою для ієрархів, але водночас засвідчує віру у спасенну силу молитов Вселенського Патріарха. Проте сам носій цього титулу на час листування Патріархом не був. Кирил V Каракалос (Патріарх у 1748—1757 рр.) кілька разів позбавлявся престолу через внутрішню боротьбу грецького духовенства, в 1763 р. він фактично не був Патріархом, а самовільно прибув із заслання до Стамбула й прагнув повернути кафедру, але йому це не вдалося. Тим не менше, в листах до Арсенія Могилянського він титулував себе Патріархом Вселенським.

Звертався до Могилянського також Антіохійський Патріарх Сильвестр Кіпрський (1724—1766 рр., майже 42 роки на престолі, про нього багато пише в записках про свої подорожі Василь Григорович-Барський). Про його лист також відомо з відповіді митрополита від 2 жовтня 1763 р., відправленої з патріаршим посланцем архімандритом Анфімом, який їздив до Петербурга за милостиною [2, арк. 166—166 зв.]. Єрусалимський Патріарх Парфеній Гереніс (1737/1739—1766 рр., відомий як «відвойовник» Святих Місць Палестини у французьких римо-католиків [34]) також просив дозволу для святогробського архімандрита Хрисанфа на збір пожертв, оскільки «Святой Гроб — похвала вся вселенная и матеръ всех церквей — не имеет никакого спомоществования в превеликих иждивениях и ежедневных расходах его, кроме помощи Божией и милостыни благочестивых и православных и повсюду живущих христиан». За дозвіл на збір милостині по всій Київській єпархії Парфеній обіцяв «вашего преосвящества вечные поминовения будут чинитися при Гробе Святом» та сам Христос нагородить владику Арсенія сторицею [1, арк. 510—510 зв.]. Молитва при Гробі

Господньому була чи не найважливішою для кожного християнина, в тому числі й для Арсенія Могилянського.

12 квітня 1762 р. з Цетиньє, столиці Чорногорії, до Арсенія Могилянського звернулися митрополит і правитель Чорногорський Василій III Петрович Негош (1744—1766 рр., борець за незалежність Чорногорії від османів, орієнтувався на політичну підтримку Російської імперії) разом із двоюрідним дядею митрополитом Скендеринським і Покорським Савою II Петровичем Негошем (1735—1750, 1766—1782 рр.) з подякою за піклування про преосвященного Василя, який повертався з Петербурга через Київ. Вони писали про тяжке життя «между турки и папезники венециани», від яких страждають православні віряни й мають єдину надію на «покрове високославного всероссийскаго скипетра». Владики також повідомляли, що передану Арсенієм через Василя ікону той, перебуваючи на аудієнції в цісаря, подарував йому. Цісар цікавився: «что знаменует сие изображение, старо ли или новое»? Владика Василій пояснив, що ікона стара та зображає видіння Іоанна Богослова, тобто «Апокалипсис написа тое» [2, арк. 34]. У листі-відповіді Арсеній Могилянський (23 лютого 1763 р.) висловив жаль з приводу утисків від іновірців та подякував, що подарована ним владичі Василю ікона «в так высокие руки досталася и столь приятно принята» [2, арк. 35—35 зв.]. Йшлося про імператора Священної Римської імперії германської нації Франца I Стефана, співправителя (від 1745 р. до смерті в 1765 р.) імператриці Марії Терезії. Однак вибір особи, якій була передана ікона, не належав владичі Арсенію. Натомість саме він подарував ікону Страшного Суду Чорногорському митрополиту, коли той проїздив через Київ. Символіка іконографії страшносудних ікон складна, вони використовуються лише у храмах [16; 28; 42; 46]. То чому ж Могилянський подарував саме таку ікону митрополиту Василю? Гадаємо, це пов'язано з розписами Софії Київської. Вважається, що за владики Арсенія на південній половині західних хорів створювався розпис Страшного Суду з дуже деталізованою композицією [32, с. 162—167]. Ймовірно, владика Василій був свідком творення / завершення розпису, тож забажав отримати подібне зображення. Йому ж належить думка подарувати цю глибоко символічну ікону імператору-католику, можливо, як своєрідне нагадування про Суд Божий за всі благі й неблагі справи.

25 грудня 1765 р. митрополит Василій знову писав владичі Арсенію з Петербурга та просив виготовити для нього в Києві посох «хорошей работы», сподіваючись заплатити за нього після отримання пожертви від цариці. Чорногорський владика висловлював Київському архієрею «усердное поздравление с целованием» [1, арк. 27]. Митрополит Арсеній намагався віднайти сандалове дерево для архієрейського посоху в Лубнах, однак там не було сандалу, тож довелося шукати матеріал для патериці в Києві [1, арк. 28—28 зв.]. В Чорногорії не було такого дерева для цього й майстрів?

Ймовірно, преосвященний Василій хотів привезти символ своєї єпископської влади саме з древнього центру Руської Церкви, а може, сподівався на безкоштовне отримання посоху від Могилянського як дару.

12 березня 1766 р. до Арсенія звертався Далматинський митрополит Симеон Концаревич (єпископ Венеційської Далмації: 1750—1753 рр., позбавлений кафедри світською владою, емігрував до Російської імперії [8]), якому Синод і цариця дозволили обрати для проживання один з київських монастирів. Сам Симеон обрав Петропавлівський на Подолі, тож просив Київського митрополита віддати розпорядження про поселення його та свити (священник, два диякони і чотири послушники) та надати дозвіл на священнослужіння відповідно до сану [1, арк. 163]. Владика Арсеній просто написав, що відповідний указ про виділення келій та дозвіл архієрейського священнослужіння надісланий ігумену Віктору [1, арк. 166—167]. Розпорядження Св. Синоду, а тим більше царські укази виконувалися без обговорення. Проте митрополит Арсеній не проявив персонального інтересу до владики Симеона. М. Шпачинський, між тим, писав, ніби митрополит Арсеній дуже хотів зробити Симеона Концаревича своїм вікарним єпископом, але Св. Синод відповів, що той виїхав на батьківщину [44, с. 112—113]. Здається, автор користувався більш ранніми документами (1762 р.) про Симеона, тоді як станом на 1766 р. усе змінилося.

Грецький архієпископ Неофіт (Фермський, під Константинопольським Патріархом, з грецького острова Андрос, родич Александрійського Патріарха Матфея Псалтіса: 1746—1766 рр. [36]) у листі (від 22 серпня 1766 р.) висловлював «рабское мое поклонение» та «смиренно молил» владика Арсенія виконати його усне прохання. При цьому Неофіт писав про захоплення від святого місця / міста та численних реліквій і проявів святості у ньому, бажаючи тут «жити и умерети еще возможно было бы». Неофіт просив клопотати про нього перед Св. Синодом і висловлював надію, що владика Арсеній до рішення в Петербурзі й надалі утримуватиме його в Києві за рахунок кафедри. Він оповів, що коли почув про святі мощі в Києві, вирішив здійснити паломництво для поклоніння їм та майже відразу «возлюбих остатися жити zde и умерети, яко в христианском царстве и в земле христианской». Неофіт дуже сподівався, що Св. Синод дасть дозвіл на це, цариця виділить кошти й митрополит із «синклітом» не будуть проти, бо він вже не може «более видети проклятого народа одоманскаго» [1, арк. 82, 377]. Здається, Арсеній Могилянський не був у захваті від такої перспективи, тож не поспішав із клопотанням про Неофіта попри його неодноразові нагадування.

Митрополит Григорій листом від 1 березня 1766 р. просив про милість до посланця монастиря Успіння Богородиці Хрисанфа, який їхав також для збору пожертв на монастир, що має великі борги перед іновірною владою [1, арк. 463—463 зв.]. А ігумен монастиря підкреслював, що Хрисанф везе із

50 собою часточки мощей великих святих — апостола Андрія Первозваного, Федора Стратілата, мученика Христофора, Андрія Критського, чудотворну ікону Богоматері [1, арк. 464—464 зв.]. Це був давній «прийом» прохачів зі Сходу: мощі вселенських святих завжди «діяли» — їх приймали для поклоніння всі православні, давали пожертви. Ймовірно, Хрисанф мав їхати з ними до Петербурга, але в Києві вони також могли зібрати немалі пожертви.

Єпископ Радауцький Досифей (Молдавія) 10 квітня 1766 р. клопотав через владику Арсенія про дозвільні документи від польського короля на підтвердження безмитного провозу товарів для Воздвиженського ставропігійного Великоскитського монастиря та про допомогу в отриманні пожертв для монастиря Сучавиці. Він також спростовував чутки, ніби Воздвиженський монастир перейшов в унію [1, арк. 316—316 зв.]. Митрополит Молдавський Гавриїл, зі свого боку, підтверджував незмінне перебування обителі у православ'ї та просив митрополита Арсенія допомогти монастирській делегації дістатися до Петербурга для отримання відповідно до царської грамоти «жалования» за п'ять років. При цьому владику Гавриїл писав, що дружба з Могилянським передбачає регулярне довірливе листування, яке ускладнене тяжкою дорогою, тож він пише лише за крайньої потреби та за наявності людей, з якими можна передати листа [1, арк. 315—315 зв.].

Черговий лист від митрополита Гавриїла (лютий 1766 р.) також стосувався прохання, але вже про скит Верейський єпархії митрополита Верейського Дорофея в Македонії, який теж мав отримувати призначене російськими царями здавна щорічне «жалование». Тож тепер обитель спорядила для поїздки до Петербурга архімандрита Афанасія та ієродиякона Ананію. Митрополит Гавриїл засвідчував тяжкий стан скиту, на який здійснюють напади і грабують розбійники, влада обкладає непомірними податками, вони «в поистине есть достойно плача и сожаления состоянии». Владика Гавриїл писав, що сам там жив і особисто бачив бідність і розорення обителі, був архієреєм у Фессалоніках, які недалеко від Верей в Македонії. Він просив владику Арсенія про допомогу в оформленні всіх необхідних для поїздки у столицю Російської імперії документів [1, арк. 124—124 зв.]. Арсеній Могилянський безвідмовно виклопотав потрібні документи від світської влади [1, арк. 125—125 зв.]. Він задовольнив подібне прохання й ігумена афонського Іверського монастиря Неофіта [1, арк. 108—109] та настоятеля і братії Синайського монастиря св. Катерини (15 травня 1766 р. зверталися до митрополита Арсенія з побільшеними означеннями — «словеснейший и богопроизведенный митрополит святейших митрополии Киевския», з молитвою про дорогоцінне здоров'я «богохранимого преосвященства» в «отраду дерзновению и утешению нас смиренных рабов его и братии во Христе»). Синаїти писали про біди, яких вони зазнають на «всепустынной сей земле» від навколишніх «суровых и зверонравных арапов, которых злоба и хищение и лихоимствование достиже в крайность». Тож братія споді-

валася на допомогу від цариці та владики Арсенія. У листі міститься дуже цінна інформація про лаврського іконописця («живописець художеством») Аліпія Галика, який у травні 1765 р. склав заповіт: мав зароблених 3 тис. угорських червінців, з яких 1200 «освятил в монастир свой Печерский», а 1800 «освятил на три части» — на Святий Гроб, на Синайську гору і на Афон. Тож синаїти просили передати їхню частку — 600 червінців. Лист завершували вишукані слова про молитви за благоденствіє митрополита Арсенія й воздаяння йому від Бога [1, арк. 382—382 зв.]. Звісно, гора Синай, де Мойсею Бог дав скрижалі із заповідями, де йому з'явилася Неопалима Купина, де обитель св. Катерини, — все це були сакральні, знакові місця для кожного християнина. У Києві вже діяв Катерининський монастир, його шанували попередники Арсенія Могилянського на Київській кафедрі, як і він сам. Тож це прохання не залишилося без уваги митрополита. Зазначимо, що Євген Чернухін опублікував лист від 20 квітня 1761 р., підписаний Синайським архієпископом Кирилом, в якому йшлося про заміну ігумена Никифора як керівника київського монастиря св. Катерини та грецького конклаву в Ніжині протосинкелом Мельхиседеком [3, с. 69—71]. Йшлося про Кирила Каракалла, який від 1757 р. після позбавлення патріаршого престолу був відправлений на Синай та титулував себе архієпископом Синайським.

Тож яким постає Арсеній Могилянський у листуванні з духовенством? Як надійний і відданий друг щодо Тимофія Щербацького. Як добрий, товариський знайомий царського духівника. Як «колега по цеху» для ієрархів РПЦ і «м'який» пастир для єпархіального священства. Як помічник для духовенства Сходу, який сприймає зв'язки з головними Патріархатами, Синаєм та Афоном через власну молитву при святинях за посередництва грецького духовенства. Він різний у своїх персональних проявах (повна відкритість — відкритість — нейтральність — етикетність) в залежності від ступеня стосунків з адресантами. Спільне щодо всіх його листів — християнське, позитивне ставлення до всіх без винятку духовних осіб, намагання допомогти, але водночас слідування канонічним нормам та законам, які навіть для близьких знайомих владики Арсеній не хотів порушувати. Загалом можна висувати, що в усіх формах листування Арсеній Могилянський проявляється як людина сумління й сповнений відповідальності ієрарх Церкви. Наскільки це верифікується з іншою документацією доби — завдання подальших досліджень постаті митрополита Арсенія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 160. Од. зб. 424. Арк. 1—523.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 182. Оп. 1. Од. зб. 8-6. Арк. 1—432.

3. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського / упоряд. Є. Чернухін. Київ : Ін-т ареографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Центр. наук. 6-ка АН України, 1994. 91 с.
4. **Іаков Воронковський (1726—1774). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів** / упоряд. В.І. Ульяновський. Київ : АртЕк, 2021. 208 с.
5. Материалы для биографии царского духовника протоиерея Феодора Дубянского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. 1881. № 27. 15 июля. С. 567.
6. Чин мироварения. Москва : Синодальная типография, 1894.
7. Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Litewskiego Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące. Б. м., 1767. 78 с.

Дослідження

8. **Арсений (Иващенко), архим. Епископ Симеон Концаревич († ок. 1769)** // Странник. 1872. № 10. Отд. 1. С. 3—16.
9. **Афиногенов Д.Е. «Повесть о прощении императора Феофила» и Торжество Православия.** Москва : Индрик, 2003. 192 с.
10. **(Бантыш-Каменский Д.). Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771 году.** Москва : Типография губернская у Решетникова, 1813. 104 с.
11. Бобров А.Г. Чин мироварения в автографе Ефросина Белозерского // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург, 2007. Т. 58. С. 833—856.
12. **Булгаков М., свящ. Преосвященный Георгий Конисский, архиепископ Могилевский.** Минск : Виноград, 2000. 656 с.
13. Виноградов И.А. Святитель Арсений, епископ Тверскоф. Тверь : Типо-литография Н.М. Родионова, 1909. 33 с.
14. **Вопреки веку просвещения: Высокопреосвященный Гавриил (Петров), митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский: Жизнь. Творчество. Кончина** / сост. П.В. Калитин. Москва : Паломник, 2000. 508 с.
15. Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. Киев : Типография П. Барского, 1912. 241 с.
16. Григорак А.К. Світоглядні орієнтири українського соціуму у світлі іконографії Страшного Суду XV—XVIII ст. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2020. 262 с.
17. Дем'янюк М.П. Українське мовознавство XVIII ст. Дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006. 216 с.
18. Дергачева Л.Д. Очерки источниковедения отечественной периодической печати XVIII—XX веков. Москва : б/в, 2012. 175 с.
19. Елеонский Ф.Г. По поводу 150-летия Елизаветинской Библии: О новом пересмотре славянского текста Библии. Санкт-Петербург : Типография А.П. Лопухина, 1902. 130 с.
20. Иванов О.А. Екатерина II и Петр III: история трагического конфликта. Москва : Центрполиграф, 2007. 734 с.
21. Искюль С.Н. Год 1762: Документальная хроника. Санкт-Петербург : ЛИК, 2001. 282 с.
22. Кагамлик С.Р. Українська православна ієрархія XVII—XVIII ст.: інтелектуальний і духовний виміри. Київ : ТОВ «Корвус-Прінт», 2018. 776 с.

23. Кагамлик С.Р. Яскрава духовна особистість XVIII ст.: митрополит Тимофій Щербацький // Український церковно-історичний календар. 2002. Київ, 2002. С. 103—106.
24. Кашуба М.В. Георгій Кониський — світогляд та віхи життя. Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. 228 с.
25. Климова М.А. Епископ Пахомий (Симанский): Проблемы биографии // Тамбовские епархиальные ведомости. 2008. № 8. С. 30—35.
26. Конявская Е.Л. Святитель Арсений Тверской, «богоизбранный епископ» // Вестник церковной истории. 2009. № 3—4 (15—16). С. 183—190.
27. Корольков К. Арсений Могилянский, митрополит Киевский, и его заботы об улучшении проповеднического дела (во второй половине XVIII века) // Киевские епархиальные ведомости. 1875. № 5. С. 162—172, № 7. С. 228—236, № 12. С. 405—414.
28. Лесів А. Іконографія Страшного Суду в українському малярстві: становлення і розвиток у контексті візантійського мистецтва // Народознавчі зошити. 2016. № 5 (131). С. 1044—1051.
29. Мыльников А.С. Петр III: Повествование в документах и версиях. Москва : Молодая гвардия, 2009. 510 с.
30. Надтока О. Листування Київського митрополита Арсенія Могилянського як джерело з історії відносин владичної кафедри і запорозького низового війська (1760-ті рр.) // Воєнна історія. 2013. № 2 (68).
31. Надтока О. Київський митрополит Арсеній Могилянський: суспільні погляди за доби політичних змін (1760-і рр.) // Київська старовина. 2010. № 3. С. 20—32.
32. Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. Київ : Либідь, 2015. 272 с.
33. Орловский П. Материалы для биографии Киевского митрополита Арсения Могилянского (22 октября 1757 — 8 июня 1770) // Труды Киевской духовной академии. 1894. № 6. С. 280—323; № 7. С. 479—485; № 10. С. 301—322.
34. Панченко К.А. Иерусалимский патриарх Парфений (1737—1766) и Россия. Непонятый союзник // Вестник церковной истории. 2010. № 3—4 (19—20). С. 271—285.
35. Прилуцкий В. Частное богослужение в Русской Церкви в XVI и первой половине XVII в. Киев : Типография П. Барского, 1912. 471 с.
36. Соколов И.И. Избрание Александрийских Патриархов в XVIII и XIX веке // Христианское чтение. 1911. № 7—12.
37. Титлинов Б.В. Гавриил (Петров), митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский // Христианское чтение. 1915. № 3. С. 334—357.
38. Успенский Ф.И. Синодик в Неделю Православия. Одесса, 1893. 101 с.
39. Фоцан Я.І. Історія православ'я в науковому доробку Георгія Кониського: синтез теорії і церковної практики // Гілея. 2009. Вип. 26. С. 238—245.
40. Фролова Э.В. Епископ Тихон (Якубовский) — последний архиерей самостоятельной Суздальской епархии // «Любовью и единением спасемся» (Преподобный Сергей Радонежский). Суздаль, 2015. С. 224—226.
41. Харлампович К. Архимандрит Константин Борковский и его литературная деятельность. Казань : Центр. типография, 1909. 18 с.
42. Цодикович В.К. Семантика иконографии «Страшного суда». Ульяновск : Ульяновское обл. газетное изд-во, 1995. 297 с.
43. Шерих Д.Ю. Голос родного города: Очерк истории газеты «Санкт-Петербургские ведомости». Санкт-Петербург : Лениздат, 2001. 254 с.
44. Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление. Киев : Типография Н.А. Гирич, 1907. 667 с.

45. Яременко М.В. Фрагменти архіву Роменської протопопії в колекції Національного музею історії України: подокументальний опис // В орбіті християнської культури. Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2020. С. 239—272
46. Himka J.-P., Berezhnaya L. The World To Come. Ukrainian Images Of The Last Judgment. Cambridge : Harvard University Pres, 2014. 356 p.
47. Palmer E. Peter III: der Prinz von Holstein. Erfurt: Sutton, 2005. 123 p.

Отримано 6 січня 2025 р.

REFERENCES

Documents

1. Fond 160. Unit 424 (fols. 1—523). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Fond 182. Unit 8-b (fols. 1—432). Central State Historical Archive of Ukraine in the city of Kyiv.
3. Hretskyi Skhid i Ukraina. Lysty hretskoho dukhovenstva XVIII st. v fondakh Instytutu rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [The Greek East and Ukraine. Letters of the Greek clergy of the 18th century in the collections of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi Central Scientific Library] / Ye. Chernukhin (Comp.). Kyiv : M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine, 1994. 91 p. [In Greek and Ukrainian].
4. Iakov Voronkovskiy (1726—1774). Istoriya Sofiiskoi kafedry, monastyriv, Kyivskoi Akademii ta biohrafii Kyivskykh mytropolytiv [Iakov Voronkovskiy (1726—1774). History of the Sophia Department, monasteries, the Kyiv Academy and biographies of the Kyiv Metropolitans] V.I. Ulyanovskiy (Comp.). Kyiv : ArtEk, 2021. 208 p. [In Ukrainian and Russian].
5. Materialy dlia biohrafii tsarskogo dukhovnika protoiereia Feodora Dubianskogo [Materials for the biography of the tsar's confessor Archpriest Feodor Dubyansky] // *Pribavlenie k Chernigovskim eparkhialnym izvestiiam. Chast neofitsialnaia* [Additions to Chernihiv eparchial news. The part is unofficial]. 1881. No. 27. July 15. P. 567. [In Russian].
6. Chin mirovareniiia [Order of miro brewing]. Moscow : Synodal Printing House, 1894. 87 p. [In Russian].
7. Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Litewskiego Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące [Rights and freedoms of the Citizens of the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania serving the followers of the Greek Oriental Religion]. 1767. 78 pp.

Researches

8. Arsenii (Ivashchenko), arkhim. Episkop Simeon Kontsarevich († ok. 1769) [Arseny (Ivashchenko), archim. Bishop Simeon Kontsarevich († ca. 1769)]. *Strannik* [Wanderer]. 1872. No. 10, pt. 1, pp. 3—16. [In Russian].
9. Afinogenov D.E. "Povest o proshchenii imperatora Feofila" i Torzhestvo Pravoslaviia [Afinogenov D.E. "The Tale of the Forgiveness of Emperor Theophilus" and the Triumph of Orthodoxy]. Moscow : Indrik, 2003. 192 p. [In Russian].
10. (Bantysh-Kamenskii D.). Zhizn preosviashchennogo Amvroisia, arkhiepiskopa Moskovskogo i Kaluzhskogo, ubiennogo v 1771 godu [Life of the Most Reverend Ambrose, Archbishop of Moscow and Kaluga, killed in 1771]. Moscow : Reshetnikov's Provincial Printing House, 1813. 104 p. [In Russian].

11. Bobrov A.G. Chin mirovareniiia v avtografe Efrosina Belozerskogo [Bobrov A.G. The rite of miro-making in the autograph of Euphrosynus Belozersky]. *Trudy otdela drevnerusskoi literatury Instituta russkoi literatury* [Works of the Department of Old Russian Literature of the Institute of Russian Literature]. St. Petersburg, 2007. Vol. 58, pp. 833—856. [In Russian].
12. Bulgakov M., sviashch. Preosviashchennii Georgii Konisskii, arkhiepiskop Mogilevskii [Bishop Georgy Konissky, Archbishop of Mogilev]. Minsk, 2000. 656 p. [In Russian].
13. Vinogradov I.A. Sviatitel Arsenii, episkop Tverskoi [Vinogradov I.A. Saint Arseny, Bishop of Tver]. Tver : Typo-lithography of N.M. Rodionov, 1909. 33 p. [In Russian].
14. Vopreki veku prosveshcheniia: Vysokopreosviashchennii Gavriil (Petrov), mitropolit Novgorodskii i Sankt-Peterburgskii: Zhizn. Tvorchestvo. Konchina [Contrary to the Age of Enlightenment: His Eminence Gabriel (Petrov), Metropolitan of Novgorod and St. Petersburg: Life. Work. Death] / P.V. Kalitin (Comp.). Moscow, 2000. 508 p. [In Russian].
15. Graevskii I.S. Kievskii mitropolit Timofei Shcherbatskii [Kyiv Metropolitan Timofey Shcherbatsky]. Kyiv : Printing House of P. Barsky, 1912. 241 p. [In Russian].
16. Hryhorak A.K. Svitohliadni oriientyry ukrainskoho sotsiumu u svitli ikonohrafii Strashnoho Sudu XV—XVIII st. [Grigorak A.K. Clear landmarks of Ukrainian society in the light iconography of the Last Judgment of the 15th—18th centuries]. (Candidate's thesis). Kyiv, 2020. [In Ukrainian].
17. Demianiuk M.P. Ukrainske movoznavstvo XVIII st. [Demyaniuk M.P. Ukrainian language studies of the 18th century]. (Candidate's thesis). Kyiv, 2006. [In Ukrainian].
18. Dergacheva L.D. Ocherki istochnikovedeniia otechestvennoi periodicheskoi pechati XVIII—XX vekov [Essays on source studies of domestic periodicals of the 18th—20th centuries]. Moscow : without publishing house, 2012. 175 p. [In Russian].
19. Eleonskii F.H. Po povodu 150-letia Elizavetinskoi Biblii: O novom peresmotre slavian-skogo teksta Biblii [On the occasion of the 150th anniversary of the Elizabethan Bible: On the new revision of the Slavic text of the Bible]. St. Petersburg : Printing House of A.P. Lopukhin, 1902. 130 p. [In Russian].
20. Ivanov O.A. Ekaterina II i Petr III: istoria tragicheskogo konflikta [Catherine II and Peter III: the history of a tragic conflict]. Moscow, 2007. 734 p. [In Russian].
21. Iskiul S.N. God 1762: Dokumentalnaia khronika [Iskiul S.N. Year 1762: Documentary Chronicle]. St. Petersburg, 2001. 282 p. [In Russian].
22. Kahamlyk S.R. Ukrainska pravoslavna iierarkhiia XVII—XVIII st.: intelektualnyi i dukhovnyi vymiry [Kahamlyk S.R. Ukrainian Orthodox hierarchy of the 17th—18th centuries: intellectual and spiritual dimensions]. Kyiv, 2018. 776 p. [In Ukrainian].
23. Kahamlyk S.R. Yaskrava dukhovna osobystist XVIII st.: mytropolyt Tymofii Shcherbatskyi [Kahamlyk S.R. The spiritual specialness of the 18th century: Metropolitan Timofy Shcherbatsky] // *Ukrainskyi tserkovno-istorychnyi kalendar* [Ukrainian Church-Historical Calendar. 2002]. Kyiv, 2002. Pp. 103—106. [In Ukrainian].
24. Kashuba M.V. Heorhii Konyskyi — svitohliad ta vikhy zhyttia [Heorhii Konyskyi — a luminary and milestones of life]. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture, 1999. 228 p. [In Ukrainian].
25. Klimova M.A. Episkop Pakhomii (Simanskii): Problemy biografii [Bishop Pakhomiy (Simansky): Problems of biography]. *Tambovskie eparkhialnye vedomosti* [Tambov diocesan news]. 2008. No. 8, pp. 30—35. [In Russian].
26. Koniavskaia E.L. Sviatitel Arsenii Tverskoi, “bohoizbrannyi episkop” [Saint Arseny of Tver, “God-chosen bishop”]. *Vestnik tserkovnoi istorii* [Bulletin of Church History]. 2009. Nos. 3—4 (15—16), pp. 183—190. [In Russian].

27. Korolkov K. Arsenii Mogilianskii, mitropolit Kievskii, i ego zaboty ob uluchshenii propovednicheskogo dela (vo vtoroi polovine XVIII veka) [Arseniy Mogilyansky, Metropolitan of Kyiv, and his concerns about improving preaching (in the second half of the 18th century)]. *Kievskie eparkhialnye vedomosti* [Kyiv Diocesan Gazette]. 1875. No. 5, pp. 162—172, No. 7, pp. 228—236, No. 12, pp. 405—414. [In Russian].
28. Lesiv A. Ikonohrafiia Strashnoho Sudu v ukrainskomu maliarstvi: stanovlennia i rozvytok u konteksti vizantiiskoho mystetstva [Iconography of the Last Judgment in Ukrainian painting: formation and development in the context of Byzantine art]. *Narodoznnavchi zoshyty* [People's Art]. 2016. No. 5 (131), pp. 1044—1051. [In Ukrainian].
29. Mylnikov A.S. Petr III: Povestvovanie v dokumentakh i versiiakh [Peter III: Narrative in documents and versions]. Moscow, 2009. 510 p. [In Russian].
30. Nadтока O. Lystuvannia Kyivskoho mytropolyta Arseniia Mohylianskoho yak dzherelo z istorii vidnosyn vladychnoi kafedry i zaporozkoho nyzovoho viiska (1760-ti rr.) [Correspondence of Kyiv Metropolitan Arsenii Mohylianskyi as a source for the history of relations between the ruling department and the Zaporozhian rank-and-file army (1760s)]. *Voienna istoriia* [Military History]. 2013. No. 2 (68). [In Ukrainian].
31. Nadтока O. Kyivskyi mytropolyt Arsenii Mohylianskyi: suspilni pohliady za doby politychnykh zmin (1760-ti rr.) [Kyiv Metropolitan Arsenii Mohylianskyi: Social Views in the Era of Political Changes (1760s)]. *Kyivska starovyna* [Kyiv Antiquity]. 2010. No. 3, pp. 28—29. [In Ukrainian].
32. Nikitenko N. Baroko Sofii Kyivskoi [Baroque of Sophia of Kyiv]. Kyiv, 2015. 272 p. [In Ukrainian].
33. Orlovskii P. Materialy dlia biografii Kievskogo mitropolita Arseniia Mogilianskogo (22 oktiabria 1757 — 8 iunia 1770) [Materials for the biography of the Kyiv Metropolitan Arseniy Mohyla (October 22, 1757 — June 8, 1770)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Works of the Kyiv Theological Academy]. 1894. No. 6, pp. 280—323, No. 7, pp. 479—485, No. 10, pp. 301—322. [In Russian].
34. Panchenko K.A. Ierusalimskii patriarkh Parfenii (1737—1766) i Rossia. Neponiatyi soiuznik [Jerusalem Patriarch Parthenius (1737—1766) and Russia. Misunderstood Ally]. *Vestnik tserkovnoi istorii* [Bulletin of Church History]. 2010. Nos. 3—4 (19—20), pp. 271—285. [In Russian].
35. Prilutskii V. Chastnoe bogoslužhenie v Russkoi Tserkvi v XVI i pervoi polovine XVII v. [Private worship in the Russian Church in the 16th and first half of the 17th century]. Kyiv : Printing house of P. Barsky, 1912. 471 p. [In Russian].
36. Sokolov I.I. Izbranie Aleksandriiskikh Patriarkhov v XVIII i XIX veke [Election of the Alexandrian Patriarchs in the 18th and 19th centuries]. *Khristianskoe chtenie* [Christian Reading]. 1911. Nos. 7—12. [In Russian].
37. Titlinov B.V. Gavriil (Petrov), mitropolit Novgorodskii i Sankt-Peterburgskii [Gabriel (Petrov), Metropolitan of Novgorod and St. Petersburg]. *Khristianskoe chtenie* [Christian reading]. 1915. No. 3, pp. 334—357. [In Russian].
38. Uspenskii F.I. Sinodik v Nedeliu Pravoslaviia [Synodicon on the Sunday of Orthodoxy]. Odesa, 1893. 101 p. [In Russian].
39. Foshchan Ya.I. Istoriiia pravoslavia v naukovomu dorobku Heorhiia Konyskoho: syntezy teorii i tserkovnoi praktyky [The history of Orthodoxy in the scientific context of Georgy Konyskyi: synthesis of theory and church practice]. *Hileia* [Gileya]. Kyiv, 2009. Iss. 26, pp. 238—245. [In Ukrainian].

40. Frolova E.V. Episkop Tikhon (Iakubovskii) — poslednii arkhieiei samostoiatelnoi Suzdalskoi eparkhii [Bishop Tikhon (Yakubovsky) — the last bishop of the independent Suzdal diocese] // “Liuboviu i edineniem spasemsia” (Prepodobnyi Serhii Radonezhskii) [“We will be saved by love and unity” (St. Sergius of Radonezh)]. Suzdal : Museum, 2015. Pp. 224—226. [In Russian].
41. Kharlampovich K. Arkhimandrit Konstantin Borkovskii i ego literaturnaia deiatelnost [Archimandrite Konstantin Borkovsky and his literary activity]. Kazan : Central Printing House, 1909. 18 p. [In Russian].
42. Tsodikovich V.K. Semantika ikonografii “Strashnogo suda” [Semantics of the iconography of the “Last Judgment”]. Ulyanovsk : Ulyanovsk regional newspaper publishing house, 1995. 297 p. [In Russian].
43. Sherikh D.Iu. Golos rodnogo horoda: Ocherk istorii gazety “Sankt-Peterburgskie vedomosti” [Voice of the native city: Essay on the history of the newspaper “Sankt-Peterburgskie Vedomosti”]. Saint Petersburg, 2001. 254 p. [In Russian].
44. Shpachinskii N., sviashch. Kievskii mitropolit Arsenii Mogilianskii i sostoianie Kievskoi mitropolii v ego pravlenie [Metropolitan of Kyiv Arseniy Mohylyansky and the state of the Metropolitanate of Kyiv during his reign]. Kyiv: Typography N.A. Hyrych, 1907. 667 p. [In Russian].
45. Yaremenko M.V. Frahmenty arkhivu Romenskoï protopopii v kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: podokumentalni opys [Fragments of the archive of the Romny Protopopy in the collection of the National Museum of History of Ukraine: documentary description] // V orbiti khrystyianskoi kultury [In the orbit of Christian culture]. Lviv: History of the Ukrainian Catholic University, 2020. Pp. 239—272. [In Ukrainian].
46. Himka J.-P., Berezhnaya L. The World To Come. Ukrainian Images Of The Last Judgment. Cambridge : Harvard University Pres, 2014. 356 p.
47. Palmer E. Peter III: der Prinz von Holstein. Erfurt: Sutton, 2005. 123 s. [In German].

Received on January 6, 2025

Vasyl Ulianovskiy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

Viktor Korotkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

TWO COLLECTIONS OF LETTERS
OF KYIV METROPOLITAN ARSENI MOHYLIANSKYI
1762—1766: PERSONS, EVENTS, SYMBOLS AND GESTURES

Part 1. Correspondence with church leaders

The purpose of the study is showing the difference in the metropolitan's personality towards persons of varying degrees of closeness and importance to him, with special attention to facts of emotional connection (through special phrases, terms, intimate details of the content, gifts) on the basis of the correspondence of Arsenii Mohylianskyi from 1762—1766, revealing the

manifested and unmanifested symbols and gestures in the epistles of His Eminence Arsenii and his addressees. **Methodology** is based on modern developments in epistolary studies, history of everyday life, intellectual history' and historical anthropology. **Novelty**. The study introduces a corpus of letters, only few of which have been previously published and included in specialised works. Through the prism of the correspondence reveals the traits of character, interests, intellectual intentions, sacred and material priorities of Arsenii Mohylianskyi. For the first time, the symbolism of the sacred and secular things and artefacts associated with him is considered. **Conclusions**. In his correspondence with church leaders, Arsenii Mohylianskyi manifested himself in different ways: in relation to close persons (Metropolitan Tymofii Shcherbatskyi, the royal confessor) quite openly in the 'person to person' system, in relation to other hierarchs according to etiquette (as required by the communication between bishops), with the subordinate clergy as demanding but a lenient leader. When trying to fulfil the requests of the addressees, the metropolitan nevertheless (even in relation to very close people) did not violate the established norms, looking for legal ways to achieve the desired result. His attitude towards the clergy of the East was focused not so much on the individuals themselves, but on their status and personification of iconic Orthodox centres (Jerusalem, Sinai, Athos). Forms and gestures of the sacred world of Arsenii Mohylianskyi are especially evident in his veneration and promotion of the shrines of St. Sophia Cathedral. In all cases, he acted exclusively as a bishop whose human manifestations are 'hidden' behind the symbolism of words, gifts, and gestures.

Key words: Arsenii Mohylianskyi, correspondence, Kyiv Metropolis, St. Sophia Cathedral, persons, events, symbols, gestures.